

A „modus vivendi” kérdése a Vatikán egyházpolitikájában

XII. Piusz pápa, Mindszenty József és a magyar jezsuiták, 1945–1948

Elterjedt nézet, hogy XII. Piusz pápa nem óhajtott volna tárgyalni a szovjetekkel. A vatikáni levéltárak anyagából újabban előkerült több dokumentum alapján bizonyítható, hogy 1945/46-ban hajlandó volt tárgyalni a szovjetekkel, amint ezt Nagy Töhötöm már korábban kifejtette.

XII. Piusz olvasta a magyar jezsuiták, nevezetesen: prof. dr. Jánosi József, a modus vivendi teoretikusa, Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm, a modus vivendi alkalmazói (a KALOT vezetői), továbbá Borbély István jezsuita tartományfőnök, a modus vivendi védelmezője által beadott tucatnyi jelentést. Ezek lényege: időt nyerni, felkészülni, nem konfrontálódni az adott helyzetben.

Mindszenty, aki 1945–1948 között legalább 106 alkalommal fordult írásban az Apostoli Szentszékhez, 1946. június 27-i dátummal Giovanni Battista Montini szubsztitutuszhoz, a későbbi VI. Pál pápához írt levelében bepanaszolta a KALOT vezetőit, miszerint ők megosztják az egyházat, mert nem „a püspökök által elfogadott rendszert” támogatják, hanem „egy másik rendszert” gondoltak ki. Írásban kéri, hogy a Szentatya rögzítse: Ő „a püspökök által elfogadott rendszert” támogatja. Miután erre választ nem kapott, levelet előbb 1946. december 29-én, majd 1948. május 15-én megismételte. Illetékességből Domenico Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának Titkára (előjárója) aláírásával ment általános válasz.

Mindszenty leveleiből rekonstruálható, hogy ő és környezete nem ismerte a „modus vivendi” szakkifejezést, annak ellenére, hogy az a Vatikán konkordatárius politikájának egyik terminus technicus, és éppen azzal a Csehszlovákiával, amelynek területére 1945 után visszakerült az esztergomi főegyházmegye nagy része – amelyre Mindszenty igényt tartott –, nem konkordátumot, hanem annak egy kevésbé teljes formáját, modus vivendit kötött.

XII. Piusz pápa tárgyalási szándéka azon hiúsult meg, hogy támogatnia kellett az általa kinevezett esztergomi érsek harcos vonalvezetését és azon is, hogy Moszkvából nem kapott választ.

(*Bevezetés*) A „modus vivendi” a Katolikus Egyház konkordatárius politikájának egyik módozata. Akkor kerül rá sor, amikor nem sikerül általános szabályozást elérni valamely állam és a Vatikán között. A „konkordátum” elnevezés, amely az állam és a katolikus egyház közötti általános szabályozást jelenti, lassan alakult ki. Korábbi elnevezései: *konvenció* (convenzione), „*ígéret*ek” (promesse), *eskü* (giuramento), *megegyezés* (accordo), *paktum* (patto), *konkordátum* (concordato), (pápai) *engedmény* (indulto [papale]). A régi egyházbírói kódex által használt kifejezések: *konvenció* (convenzione, 3. kánon), *paktum* (patto concluso, Codex Iuris Canonici 1917. évi első kiadása, 255. kánon), *konkordátum* (1471. kánon). Pl. a Lettországgal kötött 1922. évi megegyezést *konkordátumnak* nevezik, de az Apostoli Szentszék hivatalos közlönye, az *Acta*

Apostolicae Sedis „convenzione”-ról szól.¹ Ezeket a kifejezéseket differenciálatlanul használják. Ilyen értelemben használták a „konkordátum” kifejezést a következő országokra (időrendben): Lettország (1922), Bajorország (1924), Lengyelország (1925), Románia (1927–1929),² Olaszország (a Lateráni Egyezmény, 1929), Baden (1932), Németország („Reichskonkordat”, 1933), de már Poroszország (1929) esetében, éppen azért, mert kevésbé teljes a kapcsolatok szabályozásában, ünnepélyes konvenciónak hívják (convenzione solenne).

A Csehszlovákiával 1928-ban kötött megegyezés csak bizonyos részkérdésekre tér ki, ezért a neve: „modus vivendi”, az 1927. évi Magyarországgal kötött megegyezés neve: „intesa semplice”, amelyet a két fél sohasem hozott nyilvánosságra.³ Árpád von Klimó „Vereinbarung”-ról, megegyezésről szól.⁴ A levéltári források azonban azt bizonyítják, hogy nincs szó sem megegyezésről, sem ratifikált vagy publikált szövegről. Ebben az esetben kifejezőbb volna „hallgatólagos modus vivendi”-ről beszélni a két fél között. A terminológiai bizonytalansághoz hozzájárul még Angelo Rotta 1943. február 25-én kelt hároméves értékelő jelentésében használt kifejezés: „Modus procedendi”.⁵

Franciaország és Portugália esetében a paktumok a liturgikus tisztelet szabályozására vonatkoznak, amelyekkel fogadni kell Franciaország képviselőjét a keleti országokban, illetve az egyházi hierarchiát Kelet-India portugál területein.⁶ Ezért az első esetben megegyezésről (accordo) van szó, a második esetben pedig konvencióról.

Összességében arra gondolhatunk, hogy a konkordátum és az ünnepélyes konvenció kifejezés gyakran azonos tartalmat fejez ki. Így a Romániával kötött konkordátum, amelyet olykor ünnepélyes konvenciónak is neveznek, ténylegesen annak tekintendő. Meg kell jegyezzük, hogy az első cikkelyekben rögzíti, hogy a konkrét államban a Katolikus Egyházat ugyanazon jogokkal ruhazza fel és azt is, hogy a katolikus vallást szabadon és nyilvánosan lehet gyakorolni, továbbá, hogy az állam elismeri annak jogi személyi mivoltát és hierarchiáját. Míg a katolikus országokban nem ritka egy olyan kitétel elhelyezése is, amely több jogot ad az egyháznak, Románia esetében megelégedtek a klasszikus megfogalmazással. Egyébként nem Románia volt az első nem katolikus ország, amellyel az Apostoli Szentzsék megegyezésre jutott: az első világháború előtt Oroszországgal és Szerbiával már történt szerződés-kötés, de Románia esetében az első megegyezés a nagy háborút követően történt – és ez a különlegessége – egy olyan országgal tehát, amely nem katolikus ugyan, de elismeri a központosított katolikus hierarchiát.⁷

(A „modus vivendi” és a beneši külpolitika 1945-ig) A következőkben nem vállalkozunk arra, hogy a Vatikán és a csehszlovák kormány közti kapcsolatokat teljes mértékben feltérképezzük, de néhány újonnan közzétett dokumentum alapján megvizsgáljuk a „modus vivendi”-nek ebben a relációban betöltött szerepét.

Az Apostoli Szentzsék és a Csehszlovák Köztársaság közti „modus vivendi”-t a prágai parlament 1928. február 2-án ratifikálta. Hivatalos szövege francia nyelven megjelent többek között a Vatikán hivatalos közlönyében.⁸ Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter 1934. december 31-én Eugenio Pacelli bíboros államtitkárhoz intézett levelében sürgette a „modus vivendi”-ben lefektetett alapelvek végső realizálását, így konkrét esetben az egyházi vagyoni ügyi kérdések rendezését.⁹ 1935. május 14-én az Apostoli Szentzsék szóbeli jegyzékben válaszolt az egyházi javak restitúciójával kapcsolatban, melyben a „modus vivendi”-re hivatkozva sorolja fel az egyházi javakat.¹⁰ Pavol Jantausch nagyszombati apostoli kormányzó a „modus vivendi” harmadik cikkelyét úgy értelmezi, hogy a komáromi bencés rendház Deáki és Füss plébániájának lelkipásztori ellátásával együtt az Apostoli Szentzsékhez közvetlenül tartozó *sui iuris*

(önálló) monostor legyen.¹¹ Az igaz, hogy a komáromi bencés rendház az egyházi önállóság elérésére több kísérletet tett,¹² Jantausch értelmezését vitatjuk, mert a „modus vivendi” vonatkozó cikkelye nem ezt kívánta meg, hanem azt, hogy azok a rendházak, amelyek nem tartoznak Csehszlovákia területén fekvő rendtartományhoz – ha a csehszlovák rendtartomány felállítására nem lehetséges – a generális rendfőnökhöz tartozzanak.¹³ Ráadásul a Pannonhalmi Szent Benedek-rend, más néven a Magyar Bencés Kongregáció főapátja, más szóval prézes apátja, önálló szerzetesrend, amely kuriózum és nem csupán a magyar, hanem az egész Bencés Konföderációra kiterjedő sajátos fejlődés eredménye a szerzetesség történetében – lévén a bencések a legősibb szerzetesrend –,¹⁴ de amely mindmáig nem került be a csehszlovák államjogi gondolkodásba, bár a Vatikáni Államtitkárság a pannonhalmi főapátot generális rendfőnökökkel azonos jogállásúnak tekintette.¹⁵

Pacelli bíboros államtitkár 1935. december 31-én Serédi Jusztinián OSB bíboros, hercegprímás, esztergomi érsekhez írt levelében azt írja, hogy az Apostoli Szentszék már nem halogathatja az 1928. február 2-án kelt kötelezettség kivitelezését, amelyet a „modus vivendi”-vel vállalt.¹⁶ Így a „modus vivendi” jegyében történt a szlovákiai egyházmegyék határának rendezése 1937-ben,¹⁷ amelyet azonban az első bécsi döntés rögtön felül is írt. Ez utóbbi változásokat a csehszlovák álláspontot 1945 után átmenetinek tekintette.¹⁸

A „modus vivendi”-nek szerepe volt az Esztergomi Érsekség által a hágai bíróság előtt megindított egyházi birtokperек összefüggésében is.¹⁹

E helyen csak azt kívánjuk rögzíteni, hogy az Esztergomi Főegyházmegyének a Dunától északra fekvő, Csehszlovákiához került és Nagyszombat székhellyel apostoli adminisztrátor által kormányzott részét – az egyházmegye nagyobb részét – érintő kérdésekben a csehszlovák érvelés számára alapvető és megkerülhetetlen dokumentummá vált a nagy nehezen, nyolc év után kitárgyalt²⁰ és még nehezebben, mert további kilenc évvel később életbe léptetett „modus vivendi”, az Apostoli Szentszékkel történt megegyezés.

(Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érsek 1946. június 27-én kelt levele Giovanni Battista Montini helyettes államtitkárhoz) Mindszenty bíboros,²¹ aki 1945–1948 között számos levélben fordult az Apostoli Szentszékhez, 1946. június 27-i dátummal Giovanni Battista Montini szubsztitutusához,²² a későbbi VI. Pál pápához írt levelében bepanaszolta a KALOT vezetőit, miszerint ők megosztják az egyházat, mert nem „a püspökök által elfogadott rendszert” támogatják, hanem „egy másik rendszert” gondoltak ki. Írásban kérte, hogy a Szentatya rögzítse: Ő „a püspökök által elfogadott rendszert” támogatja. Miután erre választ nem kapott, levelét előbb 1946. december 29-én, majd 1948. május 15-én [!] újra elküldte. Illetékességéből Domenico Tardini, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának Titkára (előljárója)²³ aláírásával ment általános válasz.²⁴

Mindszentynek ezen és más, a csehszlovákiai magyarok érdekében írt számos leveléből²⁵ rekonstruálható, hogy ő és környezete nem ismerte a „modus vivendi” kifejezést és annak értelmét, annak ellenére, hogy az a Vatikán konkordatárius politikájának egyik terminus technicus, és éppen azzal a Csehszlovákiával, amelynek területére 1945 után visszakerült az esztergomi főegyházmegye nagy része – amelyre Mindszenty igényt tartott –, nem konkordátumot, hanem annak egy kevésbé teljes formáját, a modus vivendit kötötte.

A következőkben a modus vivendivel kapcsolatos elméleti alapvetéssel, annak gyakorlati kivitelezésével és annak Mindszentyvel szembeni megvédési kísérletével foglalkozunk, három jezsuita: Jánosi József, Nagy Töhötöm²⁶ és Borbély István²⁷ vatikáni jelentései alapján.

(*A „modus vivendi” hazai teoretikusa: prof. dr. Jánosi József SJ*) Prof. dr. Jánosi (1934-ig Janicsek) József (1898–1965), 1913-tól jezsuita, a teológiát külföldön tanulta, tanulmányait Rómában fejezte be, ahol 1926-ban pappá szentelték, 1935-től Budapesten, a Pázmány Egyetemen, majd 1940–1943 között Kassán tanított filozófiát. Onnan visszatérve ismét Budapesten, mint a dogmatika tanára. Jelentős volt a szerepe a Magyar Szent Kereszt Egyesületben, amely védelmet és támogatást nyújtott a zsidótörvények által sújtott katolikus konvertitáknak, valamint a pápai nunciatúra zsidómentő munkájában 1944. március 19-ét, a német megszállást követően. 1945-től a szegedi jezsuita rendi főiskolán a filozófia és vallásbölcselet tanára. A kormány egyik jelöltje volt az esztergomi érseki székre. 1949. február elején Barankovics Istvánnal²⁸ és unokanővérevel, Blaskó Máriával²⁹ egy amerikai követségi gépkocsiban elhagyta az országot, s még abban az évben elhagyta a Jézus Társaságát. Gimnáziumi tanár, majd Königsteinben filozófiatanár, 1951–1954 között a Szabad Európa Rádió munkatársa mint a katolikus egyházi műsor szerkesztője. Ezt követően német egyházi szolgálatba lépett.³⁰ Halálának körülményei tisztázatlanok: Freiburg im Breisgau felé utazva kiesett (értsd: kilökték) a robogó vonatból.³¹

P. Jánosi magyar kormánykörök megbízásából utazott Rómába, ahova 1945. december 21-én érkezett.³² Jánosi küldetését arra szánták, hogy a Vatikánál ellensúlyozza Mindszentynek a magyarországi viszonyokról szóló szovjet- és kormányellenes beszámolóit. [...] ³³ 1945. december végén két német nyelvű jelentését adta le a Vatikánban, melyeket látott a pápa is, tőle 1946. január elején érkezett be a két jelentés az Államtitkárságra. Az egyik címe: „A politikai helyzet Magyarországon”, terjedelme három és fél gépelt oldal.³⁴ Ebben áttekintést ad a politikai pártokról. A második dokumentum címe: „A katolikus egyház politikai helyzete Magyarországon”, terjedelme nyolc és fél gépelt oldal.³⁵ Előbb a hitlerizmust és Horthy-rezsimet, majd a korabeli helyzetet elemzi. Megkülönböztet progresszív és konzervatív irányzatot. Két oldalon át ad jellemzést a hercegprímásról, idézzük: „tipikus voluntarista, erős akaratú ember, uralkodói természet, autokráciára hajlamos, merev és semmiképp nem kész kompromisszumokra. Azt, akinek különbözik a véleménye az övétől, azt személyes ellenségének tekinti. Általános vélemény szerint kevés politikai érzékkel bír. Erősen tekintélyelvű: ő a vezér. A primásokat megillető régi privilégiumokból nem enged: ő herceg és ország zászlósura. Legitimizmusa közismert, ezt nem rejti véka alá, mint ahogy nem titkolja a Habsburgokhoz való ragaszkodását sem. Legbensőbb kapcsolatban áll az arisztokráciával. A Kisgazdapárttal szemben szinte nyílt ellenszenvvel viseltetik; őket szinte hazaárulóknak tekinti állítólagos engedékenyséjük és gyengeségük miatt.”³⁶

Második római útjára Jánosi Nagy Ferenc miniszterelnök megbízásából 1946. október 10. körül érkezett. 1946 novemberében további négy jelentést adott le. Az első dokumentum címe: „Előzetes megjegyzések egy orosz úrral folytatott megbeszélésekről szóló beszámolóhoz”, terjedelme hat és fél gépelt oldal.³⁷ A második dokumentum ezt részletezi: „Beszélgetés egy Magyarországon felelős beosztásban lévő orosz férfival”.³⁸ A harmadik jelentés Tildy Zoltán köztársasági elnök és Nagy Ferenc miniszterelnök nyilatkozatait tartalmazza.³⁹ A negyedik „A mai magyar helyzet és benne Mindszenty bíboros szerepe” címmel találó jellemzést ad a bíboros hercegprímás keményvonaláról.⁴⁰ Az ötödik címe: „Modus vivendi”, ebben átfogó ismertetést ad a kérdéssel kapcsolatban.⁴¹ E szavakkal kezdődik: „A modus vivendi középhelyet foglal el a kollaboráció (együttműködés) és az ellenállás között. Alkalmazása olyan helyzetben válik szükségessé, amikor a kollaboráció világnézeti okokból lehetetlen (legalábbis elméletileg), ugyanakkor az erőviszonyok vagy más megfontolások miatt az ellenállás se nem tanácsos, se nem lehetséges. Ezért, ilyenkor, ad evitandum maior malum⁴² célszerű a modus

vivendit, az együttélést választani. A jelenlegi magyarországi viszonyok mellett a modus vivendire való törekvés nemcsak tanácsos, nemcsak lehetséges, hanem egyenesen megkerülhetetlenül szükséges.”⁴³

Mint látjuk, az első két jelentés nem maradt fenn az általunk ismert többi gyűjteményben, csak a Vatikánban, míg a második látogatás jelentései a jezsuita levéltár(ak)ban⁴⁴ is.

(A „modus vivendi” hazai alkalmazói: Kerkai Jenő SJ és Nagy Töhötöm SJ) Kerkai Jenő⁴⁵ volt a KALOT mozgalom alapítója és fő motorja, aki fiatalabb rendtársát, Nagy Töhötömöt fokozatosan vont be és nagy sikerrel, mert utóbbi fáradhatatlan szervezőnek bizonyult. Rómába előbb a zöld határon át, ezer veszély között járt ki, mígnem szovjet kapcsolatai révén el nem érte, hogy kapott útlevelet és a CIA-val való kapcsolatai révén pedig el nem érte, hogy amerikai katonai járműveken is közlekedhetett. Rómába ugyanaz vezérelte, a KALOT átmentése, s arra is, hogy aknatűzben, Miskolcnál áttörjön a frontvonalon és a szovjet katonai vezetéssel keresse a kapcsolatot.⁴⁶ Ő volt, aki Mindszenty kinevezését tanácsolta a pápának és ő hozta haza, ezer veszélyen át, a kinevező és konszenzuskérő levelet.

1945-ben és 1946-ban ötször utazott Rómába, előbb zöld határon át, majd szovjet útlevéllel és amerikai támogatással.⁴⁷ Előbb római rendfőnökeinek számolt be szóban és írásban egyaránt, így: a magyarországi helyzetről és a KALOT helyzetéről. Missziója anyagi szempontból is sikerrel járt, mert maga XII. Piusz pápa⁴⁸ küldött a KALOT számára nagyobb összeget bizalmasa, P. Robert Leiber SJ⁴⁹ révén, fogadta őt Angelo Rotta⁵⁰ címz. érsek, aki Budapest kényszerű elhagyása után a milánói egyházmegye szemináriumában, Venegonóban élt, továbbá a Vatikáni Államtitkárságon Silvio Attilio Sericano,⁵¹ Montini és Tardini, valamint három alkalommal Piusz pápa is,⁵² aki beszámolóit, melynek hangvételét Nagy előzetesen egyeztette Kerkai Jenővel, személyesen olvasta. Nagy továbbá rendszeres munkakapcsolatban állt jezsuita rendtársával, Robert Leiberrel. Római tárgyalásainak gazdag irathagyatékát előbb életrajzi kötetében dolgozta fel,⁵³ majd elhelyezte az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában. Ezek teljes terjedelmükben, elsősorban a vatikáni „Tardini-Levéltár” alapján magyar fordításban és eredeti nyelveken (latin, olasz, német) a közelmúltban jelentek meg.⁵⁴ Tekintettel arra, hogy a KALOT átmentése során tett kompromisszumok miatt szembe találták magukat a keményvonalas hercegprímással, 1946 júniusában pedig a hercegprímás ellenében, a nyilvánosság előtt a pápára hivatkoztak, Mindszenty bepanaszolta őket a Vatikánban. Ettől kezdve Nagy Töhötöm kényszerpályára került, negyedik római útja során már utóvédharcokat folytatott, az új jezsuita generális időszakában pedig, 1946 végén, tartományfőnöke, Borbély István őt Dél-Amerikába, Jánosit Nagykapornakra, Kerkait pedig Kaposvárra disponálta.⁵⁵

(A „modus vivendi” hazai védelmezője: Borbély István jezsuita tartományfőnök) Borbély István rendi előjárója volt Kerkai Jenőnek, Nagy Töhötömnek, dr. Jánosi Józsefnek is, ő két malomkő között őrlődött. A szovjet megszállás és a kommunisták magyarországi berendezkedése során egyszerre kellett hűséggel lennie az esztergomi érsek, bíboros hercegprímás iránt, és mentenie, ami menthető volt a katolikus legények mozgalmának tevékenységéből, valamint védenie kellett Jézus Társaságának hazai rendtartományát s nem utolsósorban ki kellett állnia a hercegprímás által megtámadott rendtársaiért. Rómában figyelembe vették véleményét a püspökjelöltek személyeire vonatkozólag.⁵⁶ 1946 novemberében hosszú jelentésében beszámolt a magyar püspöki karról és az aktuális helyzetről,⁵⁷ egy másik, ugyanekkor beadott jelentésében pedig elemezte Mindszenty bíboros és a KALOT viszonyát. Ő sem bánt kesztyűs kézzel Magyarország hercegprímásának jellemzésében.⁵⁸

Nagy Töhötöm sértett ember volt és sokáig hibáztatta tartományfőnökét abban, hogy elintézte őt, csak később, amikor a fenti jelentéseket olvasta a római jezsuita központban, jutott arra a felismerésre, hogy Borbély az exponált jezsuiták feláldozásával saját rendjét védte a harcias hercegrímás ellenében.

(Összegzés) Témánkhoz Mindszenty József számos XII. Piusz pápához írt levelének feltárása, valamint Nagy Töhötöm kéziratának feldolgozása vezetett el. A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciójának⁵⁹ Történeti Levéltárában az 1945–1948 közti évekből számos dokumentum található az esztergomi érsek hercegrímástól, majd bitorostól, továbbá a magyar jezsuitáktól, első helyen Nagy Töhötömtől, majd Jánosi Józseftől, és Borbély István tartományfőnöktől, akinek az a hálátlan szerep jutott, hogy a kötélhúzás során próbálja menteni a menthetőt. A vatikáni levéltárak anyagából újabban tanulmányozható több dokumentum alapján igazolható, hogy XII. Piusz 1945/46-ban hajlandó volt tárgyalni a szovjetekkel, amint ezt Nagy Töhötöm már korábban kifejtette. Ez más szavakkal azt is jelzi, hogy a magyar jezsuiták által kidolgozott, képviselt és védelmezett álláspont túlmutat a magyar belpolitikán és világpolitikai összefüggésekben értelmezendő.⁶⁰

A három jezsuitához negyediknek, mint már említettük, hozzá kell tennünk Kerkai Jenő nevét, aki Nagy Töhötömnek idősebb rendtestvére volt, aki Nagy Töhötömöt személyesen vonta be a KALOT munkájába és akivel Nagy Töhötöm minden fontosabb lépését megbeszélte. Azt követően, hogy Nagynak kényszerűen el kellett hagynia Európát, 1948 körül Kerkai további két alkalommal járt Rómában és tárgyalt a jezsuita központban.⁶¹

XII. Piusz pápa, miután személyesen fogadta a jezsuita magasabb előjárókat és háromszor is Nagy Töhötömöt, hajlandó volt arra, hogy tárgyaljon a szovjetekkel, erről írásban igazolást is adatott személyi titkára, Robert Leiber SJ professzor aláírásával,⁶² de ezekre választ már nem kapott. Hogy miért, azt az oroszországi levéltárakból lehetne talán megtudni. Feltehetően azért, mert Moszkvában nem a galambok, hanem a héják kerültek felül,⁶³ Sztálinnak nem azon kellett gondolkodnia, hogyan egyezkedjen a katolikusokkal, amikor az övé volt Kelet- és Közép-Európa egészen Berlinig és Prágáig, ott volt Ausztriában és már csak néhány száz kilométer állt előtte: nem volt messze az Atlanti-óceán partvidéke sem. Utóbbiak okkupálása elmaradt, előbbi esetében pedig úgy tűnik, a pápa tárgyalási szándéka – a szovjetek részéről válasz hiányában – azon hiúsult meg, hogy szolidaritást kellett vállalnia saját döntésének következményével és támogatnia kellett az általa kinevezett esztergomi érsek harcos vonalvezetését. Ez azonban már túl messzire vezet következtetéseink során, túlmutat forrásainkon is, viszont remélhető még további vatikáni dokumentum, amely a kérdésre vonatkozik.⁶⁴ Az azonban már most bizonyossággal elmondható, hogy Agostino Casaroli, aki 1940-től bő egy évtizeden át az általunk vizsgált levéltárban teljesített szolgálatot, frissiben láthatta a magyar jezsuiták jelentéseit, a modus vivendivel kapcsolatos iratokat, és ezeket később felhasználhatta. Erre a periódusra a „modus vivendi” új nevet kapott: „vatikáni keleti politika”.

JEGYZETEK

1 „Conventio cum republica Lettoniae”, de a szövegben a „konkordátum” szó található: „Concordat entre le Saint Siège et le Gouvernement de Lettonie”, in: *Acta Apostolicae Sedis. Commentarium officiale*. Vatikánváros,

Annus XIV, Vol. XIV. 1922. november 15. 16. szám, 572–581. Interneten (letöltés – a továbbiakban is – 2020 novemberében): <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-14-1922-ocr.pdf>.

- 2 Aláírás: 1927. május 10. Ratifikálás: 1929. június 11. Lásd: *Mara Dissegna: Il Concordato tra la Santa Sede e il Regno di Romania: un'introduzione*, in: *Pio XI: Keywords. International Conference Milan 2009*. Szerk. Alberto Guasco és Raffaella Perin, Lit Verlag, Münster 2010. 361–381.; Lásd még: Marchut Réka: A román konkordátum a magyar diplomáciában (1920–1929), in: *Pro Minoritate* 2014. Tél. 150–169.
- 3 Tervezetének szövege és fakszimiléje megjelent in: *Johan Ickx: A Pápai Államtitkárság Második Szekciójának Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok jelentősége a magyar egyháztörténet-írás számára*, in: *Magyarország és a Szentzséki diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015*. Szerk. Fejérdy András, METEM, Budapest 2015. 45–59.
- 4 Vö. *Árpád von Klimó: Impartialität versus Revisionismus? Zum Verhältniss zwischen dem Heiligen Stuhl und Ungarn in der Zwischenkriegszeit*, in: *Jörg Zedler: Der Heilige Stuhl in den internationalen Beziehungen 1870–1939*. München 2010, 311–332. (Spreti-Studien 2.) itt: 319.
- 5 „La nomina dei Vescovi è retta dal „Modus procedendi” del 1927, concluso tra l’Emo. Cardinale Gasparri, allora Segretario di Stato di Sua Santità, e il Ministro di Ungheria di quel tempo presso la Santa Sede.” Fordításunkban: „A püspökök kinevezését a Gasparri bíboros Öminenciája, Öszentsége akkori államtitkára és Magyarország korabeli szentszéki köve- te által 1927-ben kötött „Modus procedendi» szabályozza.” Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius 1943. február 25-én kelt jelentéséből, jelzete: Archivio della Sezione Rapporti con gli Stati (Vatikáni Államtitkárság, az Államközi Kapcsolatok Szekciójának Levéltára, ASRS), S. Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja, AA.RR.SS.) Ungheria Pos. 117. ff. 2-18v. Itt: f. 9.
- 6 Utóbbira lásd: *Paul Pallath: A Katolikus Egyház Indiában*, METEM Budapest 2015., 232 lap (Egyetemes Egyház 1.).
- 7 Vö. Johan Ickx: Nem, nem, soha! – Én nem politizálok... Lorenzo Schioppa nuncius távozása Budapestről, in: *Lorenzo Schioppa első magyarországi nuncius politikai jelentéseiből 1920–1925*. Szerk. Somorjai Ádám OSB, Budapest 2020. (Nunciusi jelentések 1.) 26–44. Itt: 37. 52. jegyzet.
- 8 „Modus vivendi inter Sanctam Sedem et Rempublicam Cecoslovachum”, in: *Acta Apostolicae Sedis*, 20. évfolyam, 20. kötet, 1928. március 1. 3. szám, 65–66. Interneten: <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-20-1928-ocr.pdf>. – Egyfajta fordítását és elemzését lásd: *Malagyi József: Az I. Csehszlovák Köztársaság és az Apostoli Szentzséki (Vatikán) diplomáciai kapcsolatainak alakulása (1918–1938)*. Marmaggi-féle botrány, in: *Az állam és jog alapvető értékei*, 1. kötet. Szerk. Smuk Péter, Győr 2010. 96–103.
- 9 Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter 1934. december 31-én kelt francia nyelvű levele Eugenio Pacelli bíboros államtitkárhoz. A Vatikáni Államtitkárság Történeti Levéltára alapján szövegét közli: *Somorjai Ádám OSB: Újabb iratok a Komáromi (Komárnói) Bencés Rendház helyzetére, 1919–1938*, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (a továbbiakban: MEV) 29 (2017/3–4) 72–74. Interneten: <http://heh.hu/folyoiratunk.html>.
- 10 Az Apostoli Szentzséki AA.EE.SS. 1576/35 szám alatt iktatott szóbeli válaszjegyzéke a Csehszlovák Kormányhoz az egyházi javak visszaadásával kapcsolatban, lásd: *i. h. 75–77*.
- 11 Pavol Jantausch c. prieni püspök, trnavai apostoli kormányzó latin nyelvű levele Giuseppe Pizzardo niceai c. érsekhez, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárhoz, AA.EE.SS. ikt. száma: 1703/35, kézzel irt eredeti dokumentum. Lásd: *i. h. 80sk*.
- 12 Erre lásd: *Somorjai Ádám OSB: Visitatio apostolica Institutum Vitae consecratae in Hungaria, 1927–1935*. A magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációja. Pannonhalma 2008. (Rendtörténeti Füzetek 13.) Interneten: <http://mek.oszk.hu/15400/15496> – „A komárnói/komáromi bencés ház önállósulása 1923–1947” c. fejezet a 451–533. oldalakon.
- 13 „Les Ordres et les Congrégations religieuses, dont les maisons se trouvent en Tchecoslovaquie, ne dépendront pas des supérieurs des maisons provinciales des mêmes Ordres et Congrégations à l’étranger. Si la création d’une province en Tchecoslovaquie est impossible, les dites maisons religieuses tchécoslovaques seront directement soumises à la maison generalice.” A „modus vivendi” III. cikkelyéből, in: *Acta Apostolicae Sedis*, 1928. i. m. 65. lap.
- 14 A Bencés Konföderáció jogállására lásd: *Frumentius Renner: A Bencés Konföderáció alapításának története XIII. Leótól XII. Piusig*, in: *A Bencés Konföderáció*. Szerk. Somorjai Ádám OSB. Pannonhalma 2009. 9–92. (Bencés Rendtörténet 1.); továbbá: *Laurentius Eschböck OSB: Ius Proprium Confoederationis Benedictinae. A jelenlegi jogi helyzet bemutatása*, in: *i. h. 95–291*. Ezen túl: *Viktor Dammerz OSB: A bencés kongregációk alkotmányjoga*, Pannonhalma 2015. 320 lap (Bencés Rendtörténet 2.); Az egyes bencés kongregációk történetére lásd még: *Somorjai Ádám OSB: A Szlav Bencés Kongregáció rövid története*, in: *Collectanea S. Martini. A Pannonhalmi Főapátság Gyűjteményeinek Értesítője V.*, 2017. 153–168. (különömsé tekintettel a táblázatos

- összeállításra az egyes bencés kongregációk alapításával kapcsolatban.)
- 15 *Visitatio apostolica Institutorum Vitae consecratae in Hungaria*, i. m. 79., 106., 250. Ezen túl a pannonhalmi főapát „abbas nullius”, nullius apát, a megyéspüspökökkel azonos jogokat gyakorló „ordinárius”. A kérdésre lásd: i. h. 455. 3. jegyzet.
- 16 Pacelli bíboros államtitkár 1935. december 31-én AA.EE.SS. 4376/35. ikt. számú olasz nyelvű levele Serédi Jusztinián OSB bíboros, hercegprímás, esztergomi érsekhez, szövegét lásd in: *Újabb iratok a Komáromi (Komárnói) Bencés Rendház helyzetére*, i. m. 82. Lásd még a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának 1938. február 28-án kelt olasz nyelvű pro memoriáját Janota Cirillhez, a Magyar Bencés Kongregáció Prokurátorához, in: i. m. 105.
- 17 XI. Piusz pápa 1937. szeptember 2-án kiadott „Ad ecclesiastici regiminis incrementum” apostoli bullája, hivatalos szövegét lásd in: *Acta Apostolicae Sedis*, XXIX. évfolyam, II. sorozat, IV. kötet, 1937. 366–369. Interneten: <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-29-1937-ocr.pdf>.
- 18 Róma már 1938. november 4-i dátummal lépett, mert Serédi Jusztiniánt nevezte ki apostoli kormányzóvá az egyházmegyéjéhez korábban tartozó és ekkor visszanyert területeken, a helyzetet az 1939. július 19-én kelt „Dioecesiani fines immature” bullával rendezte, amely azonban nem jelent meg az *Acta Apostolicae Sedis*-ben.
- 19 Ezt vizsgálja *Rácz Kálmán*: Esztergomi érsekség kontra csehszlovák állam – egyházi birtokpekrek a hágai bíróság előtt. I. rész, in: *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 6. évf. 2004. 3. szám, 35–52. és a II. rész, i. h. 4. szám 67–95. Továbbá *úő*: Az Esztergomi Érsekség és Csehszlovákia vagyoni vitája, 1919–1938, in: *Egyháztörténeti Szemle* 1. évf. 2000. 1. szám 105–119. Szerző doktori téziseiben a cseh és szlovák irodalom tükrében hivatkozik a „modus vivendi”-re: *úő*: Az esztergomi érsekség diszmembrációja 1918–1938. ELTE Bölcsészettudományi Kar, PhD értekezés, kézirat, 2008. Különösen a VI. fejezet: „A Modus vivendi egyezmény a Vatikán és Csehszlovákia között.” Kézirat 144–153. Interneten: <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/45571>.
- 20 Azt, hogy az 1928-ban ratifikált szöveg posztulátumai már 1920-ban a csehszlovák érvelés szerves része voltak, dokumentálja a következő forráskiadvány: *Emília Hrabovec*: Slovensko a Svätá stolica 1918–1927 vo svetle vatikánskych prameňov, Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava 2012.
- 21 Mindszenty József (1892–1975) rkát pap 1915-től, veszprémi püspök 1944-től, esztergomi érsek 1945-től, bíboros 1946-tól. Életrajzához és működéséhez legalaposabb: *Balogh Margit*: Mindszenty József (1892–1975), I–II. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2015. Lásd még *úő*: Az Apát Úr. Pehm Mindszenty) József zalaegerszegi évei, Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg 2019.
- 22 Giovanni Battista Montini (1897–1978) helyettes vatikáni államtitkár (szubsztitutusz) 1937-től. 1938-ban Eugenio Pacelli bíboros államtitkár kíséretében részt vett a budapesti eucharisztikus világgongresszuson. 1954-től Milánó érseke, 1958-tól bíboros, 1963-tól VI. Pál pápa.
- 23 Domenico Tardini (1888–1961) vatikáni diplomata, 1937-től 1952-ig a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának titkára, 1958-tól bíboros államtitkár és az említett Kongregáció prefektusa.
- 24 Mindszenty levelének átfogó elemzését lásd *Somorjai Ádám OSB*: A „modus vivendi” fogalmának újdonsága Magyarországon 1945–1948-ban. Idáig nem kutatható vatikáni dokumentumok alapján, in: *MEV* 31 (2019) 303–336. Szövege latin nyelven megjelent in: *Johan Ickx–Keresztes András–Somorjai Ádám OSB* (szerk.): *Scontrarsi o negoziare? Alternative dei Cattolici nel dopoguerra in Ungheria alla luce di alcuni documenti Vaticani. – Útközni vagy időt nyerni? Katolikus alternatívák 1945 után néhány vatikáni dokumentum fényében*. Budapest 2020. (METEM Könyvek 94.) (A továbbiakban: *Útközni vagy időt nyerni?*) 233skk. Interneten: <https://mek.oszk.hu/21300/21393/>
- 25 Itt csak a vatikáni levéltárban feltalált levelet soroljuk fel dátum szerint: 1945-ben két nyomtatott körlevél (1945. november 8. és 15.); 1946-ban hét dokumentum (1946. február 7., május 21., szeptember 20., november, december 14., dátum nélkül, december 22.); 1947-ben hat dokumentum (január 5., 9., 12. és 31., február 6., május 10.), 1948. május 7-én kelt levél. Összesen 16 dokumentum. (Saját kutatás eredménye, feldolgozásuk folyamatban.) – Túl még korszakhatárunkon, de Mindszenty később is visszatért a kérdésre, de nincs nyoma annak, hogy a „modus vivendi”-ről ismereteket szerzett volna. Így a budapesti amerikai követségről hat alkalommal: 1964. február 18-án, szeptember 8-án, 1966. szeptember 30-án, 1968. május 17-én és július 31-én, valamint 1971. május 31-én tért vissza a csehszlovákiai magyarok és az ottani hierarchia kérdéseire, valamint arra, hogy semmi se változzék. A Washingtoni (College Parki) Nemzeti Levéltárban őrzött diplomáciai iratok alapján készült magyar fordításukat lásd: *Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor*: A Szabadság térről Washingtonon át a Vatikánba – és vissza. Mindszenty József bíboros, prímás, esztergomi érsek követségi levelezése az Apostoli Szentszékkal, 1956–1971, Budapest 2016. (VERITAS Könyvek 4.), 164., 243–247., 490–494., 503sk., 613sk.,

- 648skk. (Primási jogköre a trianoni határokon kívüli területek fölött c. alfejezet). Interneten: <http://mek.oszk.hu/18400/18472/> – Angol nyelven: *uók*: Correspondence of Cardinal Mindszenty with the Holy See from the American Legation in Budapest, 1956–71. EOS Verlag, St. Ottilien 2017. – A kérdés foglalkoztatta bécsi korszakában is, amikor két levelében kért alkalmas magyar főpáoszt, ill., hogy ne változzanak a szlovákiai egyházmegye határok. A Magyarországi Mindszenty Alapítvány Levéltárában feltalált latin szövegüket lásd: *Somorjai Ádám OSB*: Sancta Sedes Apostolica et Cardinalis Ioseph Mindszenty. Documenta 1971–1975. – Az Apostoli Szentszék és Mindszenty József kapcsolattartása 1971–1975. Tanulmányok és szövegközlések. Pro manuscripto, Romae 2007. 198. és 200sk.
- 26 Nagy Töhötöm Sándor, az olasz és spanyol forrásokban Alessandro Nagy (1908–1979), 1926-tól jezsuita, 1947-től Dél-Amerikában. 1948-ban kilépett a rendből, megnősült és Argentínában élt. 1952-ben anyai nevén, Varga Sándorként szabadkőműves lett, ahol elérte a mester fokozatot. 1968-ban hazatelepedett családjával, az Akadémiai Kiadó szerkesztőségében dolgozott és emellett különböző dél-amerikai ország budapesti képviseleténél is vállalt munkát. Ismételten járt Rómában, ahol fogadták a jezsuita kúrián és a Vatikánban. Sajat életrajzi művét megjelentette spanyolul és magyarul, lásd: *NAGY Töhötöm*: Jezuíták és szabadkőművesek, Szerzői kiadás, Buenos Aires 1965. (Hazai kiadás: Szeged, Universum Kiadó 1990.) Életművével, a KALOTTal, amelynek Kerkai Jenő rendtársa oldalán fő szervezője volt, *Balogh Margit* foglalkozott, lásd: A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1998. 235 lap (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 23.) Életrajzára lásd *Petrás Éva*: Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei. ÁBTL–KRONOSZ, Budapest-Pécs 2019. (ÁBTL Monográfiák)
- 27 Borbély István (1903–1987) 1921-ben lépett be a Jézus Társaságába, 1931-ben szentelték pappá, 1933-tól Szegeden a jezsuita növendékek előjárója és a szemináriumban filozófiai és teológiai tanár. 1938-ban Amiens-ben volt harmadik próbaéven. 1939–1943 között a kollégium rektora, dogmatika tanára és a tartományfőnök tanácsosa. 1944–1948 decembere között volt tartományfőnök, majd a rendőri zaklatások elől nyugatra menekült. Előbb Chieri-ben (Észak-Olaszország), ahova a kiszökött tanuló Magyar jezsuitákat tanították, 1952-től a kanadai Montrealban, 1963-tól Willowdale-ban, majd 1970-től Torontóban teológiát tanított. 1978-tól Hamiltonban, a Szent Erzsébet Otthonban élt. *Bikfalvi Géza*: Magyar jezsuiták történeti névtára, 1853–2003. METEM, Budapest 2007. 36. Lásd még: <http://jezsuita.hu/nevtar/borbely-istvan/> – Lásd még: *Dudás Róbert Gyula*: Magyar katolikus papok Észak-Amerikában, METEM, Budapest 2020. 444.
- 28 Barankovics István (1906–1974) katolikus publicista, újságíró, a 1945 elejétől a KDNP főtitkára, majd a Demokrata Néppárt alapító elnöke. 1949 februárjában feloszlatta a pártot, majd elhagyta az országot. Előbb Ausztriában élt, a salzburgi menekültügyi iroda vezetőjeként. Ezt követően New Yorkban telepedett le. 1950-től a Magyar Nemzeti Bizottmány végrehajtó bizottsági tagja, majd 1951-től vallás- és közoktatásügyi bizottságának vezetője. 1958-tól a Közép-európai Kereszténydemokrata Unió elnöke.
- 29 Blaskó Mária (1891–1956) pedagógus, író, 1918-tól *A Szív* című jezsuita folyóirat belső munkatársa, a lap gyermekrovatának megindítója, a Szivgárda egyesület központ titkára. Münchenben P. Jánosival, akinek rokona volt, egy háztartásban élt, ez okot adott a pletykákra.
- 30 *Bikfalvi Géza*: Magyar jezsuiták történeti névtára, 1853–2003. METEM, Budapest 2007. 104; <http://jezsuita.hu/nevtar/janos-1934-ig-janicsek-jozsef/> és *Magyar Katolikus Lexikon* V (2000) 657sk., továbbá *Borbándi Gyula*: A Páter. Emlékek János Józseffről, in: *Vigilia* 2005. 10. sz. 792–800. Lásd még *Német Béla SJ* nekrológiát a *Magyar Papi Egység* 1966. évi húsvéti számából (35. szám), 88–89.
- 31 Halálának oka bizonyára titkosszolgálati akció volt, lásd: *Petrás Éva*: Álarcok mögött. i. m., 201sk. Ezen információ szerint nem az NSZK-ban, hanem az ausztriai Grazban működött volna és rendszeresen egy határközeli olaszországi egyházközségben teljesített volna lelkipásztori szolgálatot. A halál azonban nem itt, hanem a németországi Friesenheim közelében következett be, ahol lelkesíti teendőit végezte.
- 32 Pontos dátumát Mócsy Imre Rómában élő jezsuitától értesült az amerikai titkosszolgálat. Ennek rekonstrukciójára lásd: *Petrás Éva*: Álarcok mögött. i. m., 106. 384. jegyzet.
- 33 H. F. Arthur Schoenfeld követ 1945. december 21-én kelt 1143. sz. jelentéséből, amelyet Washingtonba, a külügyminiszterhez küldött. Lásd in: *Somorjai Ádám OSB–Zinner Tibor*: Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez. Budapest 2008. 243sk.
- 34 Eredeti példány: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I, Ungheria 129, ff. 203-207. Továbbá ugyanitt, XII. Piusz ún. „fehér dobozában”: Scatola Bianca, 15. szám, III. („Germania: Scatole”, Fasc. 62. Diversi rapporti e notizie sulla situazione in Europa centrale 1944-1945.), ff. 164-167. Szövege megjelent in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 61–63. Ugyanitt a német jelentés szövege is: i. m. 257–259.
- 35 Eredeti példány ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I, Ungheria 129, ff. 208-225. Továbbá ugyanitt, XII.

- Piusz ún. „fehér dobozában”: Scatola Bianca, 15. szám, III. („Germania: Scatole”, Fasc. 62. Diversi rapporti e notizie sulla situazione in Europa centrale 1944-1945.), ff. 168–176. Megjelent in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 70–74. Ugyanitt a német jelentés szövege is: i. m. 259–265.
- 36 *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 68.
- 37 Eredeti példány in: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I, Ungheria 129, ff. 50–56. Készült flamand és olasz nyelvű változat is. A Jézus Társasága budapesti levéltárában őrzött német nyelvű másolati példány jelzete: Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára (a továbbiakban: JTMRL) II. 1. Epistolae Variorum, 1946-1950. Ezúton köszönöm Balogh Margitnak és Keresztes Andrásnak, hogy ott készült felvételeiket rendelkezésemre bocsátották. Megjelent in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 70–74. Ugyanitt a német és olasz nyelvű változat szövege is: i. m. 266–271. ill. 271–744.
- 38 Borisz Pavlovics Oszokinnal, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság helyettes politikai tanácsadó-jával, akinek a feladata a SZEB működésével kapcsolatos kérdések, a pártpolitikusokkal való kapcsolattartás, az új hatalmi szervek újjászervezésének ellenőrzése volt. Tapasztalatait a Külügyi Népbizottságnak és a SZEB szovjet részlegének voltak kötelesek átadni. Jánosi jelentésének eredeti példányát lásd: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I, Ungheria 129, ff. 585–594. Készült flamand és olasz nyelvű változat is. A Jézus Társasága budapesti levéltárában őrzött német nyelvű másolati példány jelzete szintén: JTMRL II. 1. Epistolae Variorum, 1946-1950. Megjelent in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 75–81. Ugyanitt a német és olasz nyelvű változat szövege is: i. m. 274–284. ill. 281–284.
- 39 Eredeti példány in: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I, Ungheria 129, ff. 3–7. Készült flamand és olasz nyelvű változat is. A Jézus Társasága budapesti levéltárában őrzött német nyelvű másolati példány jelzete szintén: JTMRL II. 1. Epistolae Variorum, 1946-1950. Megjelent in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 82–85. Ugyanitt a német és olasz nyelvű változat szövege is: i. m. 285–288. ill. 289–290.
- 40 Eredeti példány in: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I, Ungheria 135, ff. 325–340. Készült flamand és olasz nyelvű változat is. A Jézus Társasága budapesti levéltárában őrzött német nyelvű másolati példány jelzete szintén: JTMRL II. 1. Epistolae Variorum, 1946-1950. Megjelent in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 86–96. Ugyanitt a német és olasz nyelvű változat szövege is: i. m. 291–302. ill. 303–307.
- 41 Eredeti példány in: ASRS AA.EE.SS. Pio XII, Parte I, Ungheria 129, ff. 11–16. Készült flamand és olasz nyelvű változat is. A Jézus Társasága budapesti levéltárában őrzött német nyelvű másolati példány jelzete szintén: JTMRL II. 1. Epistolae Variorum, 1946-1950. Megjelent in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 97–100. Ugyanitt a német és olasz nyelvű változat szövege is: i. m. 308–311., ill. 312–313.
- 42 A nagyobb rossz elkerülése érdekében (latin).
- 43 Keresztes András fordítása, lásd: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 97.
- 44 A budapesti fénymásokok a római jezsuita központ levéltárában készülték és a kilencvenes évek elején kerültek haza Lukács László SJ római jezsuita levéltárá jóvoltából. A római jezsuita generalicia levéltárát ilyen szempontból még nem sikerült kutatnunk.
- 45 Kerkai (Czinder) Jenő (1904–1970) jezsuita, Mindszenty (Pehm) József tanítványa, a KALOT megalapítója (1935) és fő szervezője. 1949 februárjában letartóztatták, hat év fegyházbüntetésre ítélték, majd további négy évet kapott. 1959-ben betegen szabadult. 1964 őztől haláláig a pannonhalmi papi szociális otthon lakója.
- 46 A napló szövege kivonatolva: *Nagy Töhötöm: Az arcvonalon való átszökés naplója*. Közreadja: Balogh Margit, in: *Jelentkezünk* 52 (1993/1) 113–152.; majd teljes terjedelmében: *Nagy Töhötöm: Az arcvonalon való átszökés naplója* (1944. november–december). A szöveget gondozta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: *Keresztes András*. In: *MEV* 26 (2014/1-4) 251–296. Interneten: <http://mek.oszk.hu/16000/16033/>.
- 47 1945. július és 1946. decembere közti utazásainak dátumaira lásd a táblázatos összefoglalást in *Petrás Éva: Álarok mögött*, i. m. 99sk. – Római kapcsolatainak rekonstrukciójára lásd: *Ütközni vagy időt nyerni?*, 37–50.
- 48 Eugenio Pacelli (1876–1958) római nemes családból származott, rkat. pap 1899, egyházi diplomata, sardes-i címzetes érsek, apostoli nuncius Bajorországban 1917-től, Németországban 1920-tól, bíboros államtitkár 1930-tól, római pápa 1939-től.
- 49 Robert Leiber (1887–1967) német jezsuita, egyháztörténész. 1924–1929 között Eugenio Pacelli nuncius tanácsadója Németországban. 1930-tól az egyháztörténelem professzora a Gregoriana Egyetemen, Rómában, a pápa bizalmas tanácsadója, egyesek szerint magántitkára, bár a Gregorianán lakott. Tudományos érdeklődése a pápák történetére és az állam és egyház kapcsolataira terjedt ki.
- 50 Angelo Rotta (1872–1965) rkat. pap 1895, szentszéki diplomata. 1910-től a római kúria tisztviselője. 1922-től címzetes érsek és internuncius Közép-Amerikában. 1925-től törökországi apostoli delegátus. 1930 és 1945 között pápai nuncius Budapesten. 1939-ben támogatta a lengyel menekülteket. 1944-ben a vatikáni zsidómentő akciók irányítója

- Budapesten. 1945 elején az ő vezetése alatt indult meg az éhező Budapestet segítő pápai élelmezési segélyakció. 1945. április 4-én szovjet nyomásra a nunciatúra többi munkatársával együtt el kellett hagynia Magyarországot. 1945-től 1957-ig a vatikáni Államtitkárság munkatársa.
- 51 Silvio Attilio Sericano (1889–1957) tortonai egyházmegyei (Piemont) pap, 1925-től szentszéki diplomata. 1937-től a Vatikáni Államtitkárság munkatársa, 1940-től 1957-ig a Rendkívüli Ügyek Szent Kongregációjának altitkára, Tardini helyettese.
- 52 Ezeknek dátumai: 1945. augusztus 14., október 23., 1946. április 29. Lásd összefoglalásunkat in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, 35sk.
- 53 *Nagy Töhötöm*: Jezsuiták és szabadkőművesek, i. m.
- 54 *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. Az eredeti példányok jelzeteinek ismertetésétől a továbbiakban eltekintünk, mert mint magyar fordításuk, mind eredeti nyelvű szövegük tanulmányozhatók az itt jelzett kötetben.
- 55 Disponálás, diszpozíció: egyházi műszó, az ordinárius (püspök, rendfőnök) kinevezése, áthelyezése, rendelkezése személyi ügyben. Nagy Töhötömről lásd olaszul és szlovákul *Johan Ickx: L'Ostpolitik di Pio XII. II. „modus vivendi” proposto a Mosca 1946-1947. Il caso di padre Alessandro Töhötöm Nagy S. J. in: Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965 – Umlčana Cirkev a pápežska diplomacia 1945–1965*, szerk. *Emilia Hrabovec – Giuliano Brugnotta – Peter Jurčaga*. Pontificio Comitato di Scienze Storiche, Vatikáni kiadó, Vatikánváros 2018. 155–179. Szlovákul i. h. 365–388; lásd még olaszul: *Johan Ickx: L'Ostpolitik di Pio XII? Diplomazia pontificia e Unione Sovietica negli anni postbellici del Pontificato di Pio XII. II. Le fonti e i protagonisti*, in: *L'Ostpolitik Vaticana, l'Unione Sovietica e la Chiesa ortodossa russa (1945–1978)*, szerk. *Johan Ickx*, Pontificio Comitato di Scienze Storiche, Vatikáni kiadó, Vatikánváros 2020. 25–38.
- 56 Lásd pl. Gennaro Verolino vatikáni diplomatához 1946. február 16-én kelt levelét, melyben Badalik Bertalan domonkos tartományfőnökről ad jellemzést, lásd: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 201skk. Latin eredetijét: i. h. 401sk.
- 57 Szövegét lásd in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 204–210. Németül: i. h. 403–410. A Vatikáni Államtitkárságon készült olasz összefoglalás: i. h. 411–413.
- 58 Szövegét lásd in: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m. 211–224. Németül: i. h. 413–410. A Vatikáni Államtitkárságon készült olasz összefoglalás: i. h. 427–431.
- 59 Ez a neve 1988-tól, más néven II. Szekció. Elődintézménye a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja, amely a francia forradalom és a napóleoni háborúk tapasztalatai alapján jött létre 1814-ben, 1908 után a Vatikáni Államtitkárság Első Szekciója. 1968-tól az Egyház Nyilvános Ügyeinek Tanácsa. Történetére lásd: *Adam Somorjai OSB: Zweihundert Jahre des Archivs der Sektion für die Beziehungen mit den Staaten des Vatikanischen Staatssekretariats - des Außenministeriums des Vatikans. Charakteristika einer spezifischen Quellenlage mit besonderer Rücksicht auf den Pontifikat Pius XI. (1922–10. Februar 1939)*, in: *MEV 30 (2018) 3–4. szám, 95–120. Magyar nyelven uő: Kétszáz éves a Vatikáni Államtitkárság történeti – „külgyminisztérium” – levéltára. Módszertani szempontok a magyar vonatkozású források kutatásához*, in: *Levéltári Közlemények 87 (2016) 219–247. Folytatása uő: Magyar vonatkozású kutatások a Vatikáni Államtitkárság Történeti Levéltárában*, in: *Levéltári Szemle 66. évf. 2016. 3. sz. 45–57. Interneten: http://epa.oszk.hu/03000/03048/00003/pdf/leveltari_szemle_2016-03_045-057.pdf.*
- 60 Erre már felfigyelt *Hansjakob Stehle* is, aki a német keleti politika, az „Ostpolitik” szó mintájára alkotta meg a „Vatikán keleti politikája” kifejezést („Ostpolitik des Vatikans”). Lásd nagy hatású művét: *Die Ostpolitik des Vatikans, München-Zürich 1975*. 189. Itt az asszumpcionista szerzetesek római levéltárában őrzött két levélre hivatkozik: Jean de Matha francia asszumpcionista 1948. januárjában és 1948. március 4-én jelentett generálisának, lásd i. m. 189sk. – Mivel de Matha a moszkvai Szent Lajos katolikus templom felkésze volt, a szálak itt is Moszkvába vezetnek.
- 61 Ezeknek esetleges írásos forrásai még kutatásra várnak.
- 62 Ezeknek fakszimiléjét maga a szerző megjelentette emlékirataiban, utóbb lásd: *Ütközni vagy időt nyerni?*, i. m., 200. és 228.
- 63 Borisz Pavlovics Oszokin, Jánosi József és Nagy Töhötöm tárgyalópartnere egy idő után eltűnt Budapestről. Zamercev tábornok, Budapest városparancsnoka memoárja orosz nyelvű kiadásában (Замерцев: Через годы и расстояния, évszám közlése nélkül) azt írja, hogy Oszokint egyszer csak váratlanul elhurcolták Moszkvába és „Berija bandája” kivégezte. – Az irodalmi adatot köszönöm Keresztes Andrásnak.
- 64 További vonatkozó iratanyag remélhető a római jezsuita generális levéltárában, a Vatikáni Államtitkárság Montini-féle szekciójának anyagában, amelyet a Vatikáni Apostoli Levéltár őriz, valamint P. Robert Leiber SJ anyagában, amelyet a Pápai Gregorián Egyetem levéltára őriz.